

**“ОСТОНА” ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИКЛАРИ ТОҲИР
МАЛИК АСАРЛАРИ МАТНИДА**DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.95.72.011>**Махмудова Садоқат Холматовна****Бухоро давлат университети таянч докторанти**

Аннотация: Лингвомаданий бирлик деганда лингвистика ва маданият тушунчаларининг биргаликда тил ва нутқда воқеланиши (албатта матнда) кўзда тутилади. Шу нуқтаи назардан “остона” лингвомаданий бирликларининг бадиий асар матнларида воқеланиши, матнда мавжуд лингвомаданий бирликларни топиш, таҳлил қилиш, семантик изланишларнинг усул ва воситаларини аниқлаш улардан олинган натижалар орқали асосланади. Демак, инсон маданият дунёсида яшар экан, унинг яратган матни (кенг маънода) сўзсиз маданиятдан айро бўлолмайди, яъни бирор матн ҳам лингвомаданий бирликларсиз рўё тополмайди.

Калит сўзлар: “Остона”, лингвомаданий бирлик, матн таҳлили, матншунослик, семантик маъно, сўз бирикмаси.

**ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ЕДИНИЦЫ «ОСТОНА» В
ТЕКСТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТАХИРА МАЛИКА****Махмудова Садоқат Холматовна****Базовый докторант Бухарского государственного университета**

Аннотация: под лингвокультурной единицей понимается совокупность понятий лингвистики и культуры, реализуемых в языке и речи (разумеется, в тексте). С этой точки зрения реализации “остона” лингвокультурных единиц в текстах художественных произведений, поиск, анализ существующих в тексте лингвокультурных единиц, определение методов и средств смыслового поиска обосновываются полученными из них результатами. Следовательно, пока человек живет в мире культуры, созданный им текст (в широком смысле) не может быть безоговорочно культурным, т. е. ни один текст не может обрести смысл без лингвокультурных единиц.

Ключевые слова: «остона», лингвокультурная единица, анализ текста, текстоведение, смысловое значение, лексика.

LINGO-CULTURAL UNITS OF THE CONCEPT THRESHOLD IN THE TEXT OF THE WORKS OF TAHIR MALIK

Makhmudova Sadokat Kholmatovna

Basic doctoral student of Bukhara State University

Abstract: a linguocultural unit is understood as a set of concepts of linguistics and culture implemented in language and speech (of course, in the text). From this point of view, the implementation of the «ostona» of linguistic and cultural units in the texts of works of art, the search, analysis of linguistic and cultural units existing in the text, the definition of methods and means of semantic search are justified by the results obtained from them. Consequently, as long as a person lives in the world of culture, the text created by him (in a broad sense) cannot be unconditionally cultural, i.e. no text can make sense without linguistic and cultural units.

Keywords: «ostona», linguistic and cultural unit, text analysis, textual studies, semantic meaning, vocabulary.

Маълумки, филология азал-азалдан бадий адабиёт асарларини ўрганиш билан шуғулланган, хусусан, уларнинг маъно ва мазмун кўламини ҳар томонлама лингвистик таҳлил қилиш йўналишида илмий изланишлар олиб борилган. Бу ишлар ҳануз жадал суръатларда давом этмоқда.

Мазкур изланишлар XX асрга келиб ўзининг назарий асосларига эга бўлди, жумладан, бадий матннинг филологик таҳлилида категориал тизим аниқланди. Филологик таҳлил ўзининг икки йўналишига эга: адабиётшунослик ва тилшунослик. Буларнинг ҳар иккаласи олим Слюсареванинг фикрича “Матннинг бир томони адабиётшуносликка қаратилган бўлса, иккинчиси – матншуносликка”. Агар адабиётшунослик бадий асарларнинг ғоя ва мавзу таркибини, унинг жанр ва композиция хусусиятларини таҳлил қилса, тилшунослик – матннинг қурилиш тизими ва воқеланиш тил воситаларини ўрганади.

Мазкур соҳанинг ўрганиш объектини белгилаш учун “матн” атамаси таърифларига назар солсак, уларнинг қуйидагича талқинларига дуч келамиз.

Матн – бу муаллиф фикрларининг тил воситаси орқали ифодаси; бадий матн-ҳақиқат намоишидир (тасвири) (Б.П.Мишкин); матн – муаллиф ички ҳолат сезги тушунчаларини (ҳиссиётларини) нутқ шаклида баён этиши.

Юқорида келтирилган таърифлар мажмуининг асл маъно мазмуни ва таркибий хусусиятларини умумлаштириб, А.А.Новиков шундай

таърифлайди: “Бутун тил, нутқ ва идрок омилларининг ўзаро ҳаракатлари тўплами матн деб аталади” (“Целостный комплекс языковых, речевых и интеллектуальных факторов в их связи и взаимодействии”).

Келтирилган назарий маълумот, асосан, бадий матн таҳлилига хос бўлиб, уларда лингвомаданий бирликлар ҳақида деярли ахборот йўқ. Мана шу камчиликни тўлдириш мақсадида матннинг иккинчи томонига эътибор берамиз, чунки лингвомаданий бирлик деганда лингвистика ва маданият тушунчаларининг биргаликда тил ва нутқда воқеланиши (албатта матнда) кўзда тутилади.

Маълумки, барча тил бирликлари маълум бир миллат, элат, фуқароларга тегишлидир. Шунингдек, улар ўзига хос маданиятга эгадир. Демак, ҳар бир матн мазмуни, миллий маданият қадриятлари билан “суғорилган” бўлади. Бундан ташқари, турлича ижтимоий муҳитда яшайди. Инкор қилиб бўлмайдиган бу омил матнга янги таъриф беришни тақозо қилади, яъни матн – бу маданият ва ижтимоий муҳитдир. Л.Н.Мурзин бу ҳолатни қуйидагича таърифлайди: “Матн тилнинг энг юқори даражаси эмас. Агар маданиятнинг фарқланиш хусусиятини инобатга олсак, айнан маданият тилнинг энг юқори даражасини ташкил этади (“Текст не является наивысшим уровнем языка. Если признавать семиотичность культура и составляет этот наивысший уровень”). Чунки матн маданиятнинг расмий бирлиги ҳисобланиб, қатор кичик матнларга бўлина олади. Шунингдек, ўзи ҳам матнларда рўё топади.

Келтирилган назарий маълумотларимизни амалий манбаларда таҳлил қилишдан олдин унинг йўналишини аниқлаш мақсадида бадий матн лингвистик таҳлилининг етакчи бўлаги ҳисобланган семантик таҳлилга тўхташни жоиз деб билдик.

Агар матнни лингвистик таҳлили чексиз, тубсиз уммон бўлса, семантик таҳлил унинг кичик бир ирмоғидир. Ирмоқ бўлганда ҳам ирмоқлар ичра яғонадир. Бошқача қилиб айтганда, барча тил бирликлари семантик маъноларсиз мавжуд эмас, яъни матнни ташкил этган сўз, сўз бирикмалари (эркин, турғун) гаплар ифода этадиган маъно ва мазмунлар тадқиқи ўзига хос изланишлар олиб боришни талаб этади. Бу йўналишдаги илмий ишлар ўзига хос хусусиятга эга. Хусусан, матнда мавжуд лингвомаданий бирликларни топиш, таҳлил қилиш семантик изланишларнинг усул ва воситаларини аниқлаш ва улардан олинган натижаларни асослашга ўтамиз. Демак, инсон маданият дунёсида яшар экан, унинг яратган матни (кенг маънода) сўзсиз маданиятдан айро бўлолмайди, яъни бирор матн ҳам лингвомаданий бирликларсиз рўё тополмайди.

Бадий матннинг семантик таҳлили матннинг калит сўзларини топишдан бошланади (албатта матнга ном беришдан кейин), кейин

лингвомаданий бирликлар аниқланади ва охирида уларни тасвирлаш жараёни бошланади. Шунингдек, такрор сўзлар (мавжуд бўлса) таҳлил қилинади. Масалан, Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асаридан олинган парчага этиборимизни қаратамиз (Матнга Асадбек кулфатда деб ном бердик).

Асадбек кулфатда

“Бошқа вазият бўлганида Жалил “Одамга ўхшаб гапиришни ҳам билар экансан, а” деб узиб олган бўларди. Ҳозир эса “укамдан хабар олайчи”, деб ота ҳовлисига кириб кетди Совуқ уй. Совуқ танча. Худди қирқ йил аввалги каби. Хўл пальтосини ечмай танчага ўтириб кўнишди. Эти увишди. Дераза орқали ташқарига қаради. Осмонун замин ҳукмронлиги учун бир неча соатлик олишувдан сўнг бемаврид ёпирилган шошқалоқ ёмғир қишнинг сўнгги совуқ нафасига дош беролмай чекинган, қор зарралари эса ғалабадан маъсуд, шошмай-шошмай, яйраб-ййраб, учиб-учиб, сўнг аталаси чиқаёзган ерга аста кўнарди. Икки ярим ойлик қиш ҳукмида томир-томирларигача музлаётган замин юзига кўнаётган қор зарраларидан гўё жунжикарди, хўл пальтоси билан совуқ танчада ўтирган одам каби кўнишарди. Орадан кўп фурсат ўтмай ер сатҳи оқарди. Асадбекнинг хаёлига урилаётган фикрлар бу беозор қор зарралари каби эмас, балки беаёв урилувчи дўл сингари эди. Красноярга бориб қайтганига қадар бу уйга ҳар келганида, шу ерда ўтириб дераза оша кўча томонга қараганида гўё эшик очиларди-ю, чана кўтарган дадаси кўзига кўринарди. У бир-икки қадам босарди-ю, аммо уй остонасига йтиб келолмасди. Унинг изидан ўша икки одам пайдо бўларди. Дадасининг “Тойчоқ” деган хитобини уларнинг “Биз дўстларимиз, отанг – халқ душмани!” деган совуқ саслари бўғиб ўлдирарди. Отасининг қабрини зиёрат қилиб қайтгач, ўзи ҳам тушунмаган ҳолда, бу манзара кўринмай қолди. Кимдир уй ичида хўрсинди. Бир эмас, бир неча марта хўрсинди. Асадбек бу ҳолатдан бир оз чўчиди ҳам. Уйда узоқ ўтира олмади. Ҳозир ҳам дадасини кўриш илинжида яна қаради”.

Таҳлил учун танланган матн ҳажми кичик бўлсада мазмунан инсонлар учун оғир кунлардаги ҳолат моҳирона тасвирланган. Матнни Асадбек кулфатда деб бежиз номламадик, чунки унда Асадбекнинг ички ҳиссиётлари баён этилган.

Матн таҳлили учун унинг калит сўзларини ажратамиз: совуқ уй, совуқ танча, эти увишди, осмонун замин ҳукмронлиги, совуқ нафас, жунжикмоқ, беозор қор, беаёв дўл, уй остонаси, “тойчоқ”, халқ душмани, совуқ саслар. Ажратилган калит сўзларни семантик гуруҳларга бўлиш учун аввало гуруҳларнинг ўзак (ядро) сўзини, кейин уларнинг ядро атрофидаги вариантларини келтирсак у қуйидаги шаклга эга бўлади.

Чизма

Совуқ
Совуқ уй
Совуқ танга
Совуқ нафас
Қор зарралари
Музлаётган замин
Жунжикмоқ
Беаёв дўл
Совуқ сас
Беозор қор зарралари
2-шакл
Остона
Эшик
Уй
Дераза
Ҳовли
Ота ҳовли

Биринчи шаклдаги совуқ лексемаси матнда беш маротаба такрорлангани асар қахрамони кулфатининг даражасини белгилайди. Шунингдек, совуқ ядро сўз майдонидан жой олган эти увишди, қор зарралари, музлаётган замин, жунжикди, беаёв дўл каби тил бирликлари Асадбек бошига тушган мудҳиш ҳодисалар даражасини инсон кўтара олмайдган юкга айлантиради. Семантик нуқтаи назардан қараганда, биринчи шаклдан ўрин эгаллаган сўз ва сўз бирикмаларининг аксарияти кўчма маъно ифодалайди. Қаранг: Совуқ уй (Ҳаво) “эти увишди (Эт, гўшт), кишининг совуқ нафаси, қиш нафаси), беозор қор зарралари, беаёв дўл, совуқ сас (овоз товуш). Гуруҳ таркибидаги 10 та калит сўзларнинг 7 таси кўчма маънода ишлатилган.

Маълумки, лингвомаданий бирликларнинг маънавий тушунча ва маъно ифодаланиши, асосан, лексемаларнинг кўчма маъноларида воқеланади. Қаранг: “Томир-томирларигача музлаётган замин; уй остонасига етиб келолмасди (нима учун уйга эмас уй остонасига, чунки остона табаррук жой, она ватаннинг муқаддас бир бўлаги маъносида ишлатилган. Шунингдек, уни отасининг қабри ўзга юртларга қолиб кетган ва Ватан соғинчи унга армон бўлиб қолган. Ватан ва Она Ватан Она сўзининг қўшилиши Ватан лексемасининг таъсир даражасини юксалтиради, чунки она инсон учун тенгсиз улуғ табаррук сиймодир. Шунинг учун барча одамлар оғир ҳолатларда, шу жумладан, тан жароҳати олганларида (қаттиқ оғрик, оёқ-қўллари тўсатдан жароҳат олганда) вой, онажон, онажоним, жон онажоним сўзларини беихтиёр

ишлатамиз, яъни фарзандлар учун энг меҳрибон, ҳамиша ёрдамга келадиган инсон бу – онадир.

Ҳажм жиҳатидан митти, мўжазгина матнда кўчма маънода ишлатилган барча тил бирликлари асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолатига ҳамоҳанг мазмун ифодалаган. Масалан, “Кишининг ...совуқ нафасига”, “Дадасининг “Тойчоқ!” деган хитобини ... Халқ душмани! - деган совуқ саслари бўғиб ўлдирарди. Эътибор беринг. Асадбекнинг ички изтиробларини такрор ва такрор “совуқ” сўзи билангина кифояланмасдан “бўғиб ўлдирди сўз бирикмаси” билан унинг таъсир даражасини юқори чўққиларга кўтарган. Бу юк ўтмиш авлодларимиз айтганларидек, “Дунёда” энг ширин ва аччиқ нарса тилдир” мана шу ҳодиса муаллиф келтирган жумлада ўз аксини топган (Дадасининг “Тойчоқ” деган хитобини, уларнинг “Биз дўстлармиз, отанг халқ душмани!” деган совуқ саслари бўғиб ўлдирарди). Бениҳоя ширин сўзлар: Тойчоқ, хитоб бўлса, халқ душмани, совуқ сас, бўғиб ўлдириш лингвомаданий бирликлар эса – аччиқ.

Хулоса қилиб айтганда, матндаги такрорий сўзлар бир мавзу ва маъно доирасида вокеланади, улар ифодалайдиган кўчма матний маънолар маънодошлар сингари бир-биридан фарқланади. Бу эса ўз навбатида асар қаҳрамонларининг ички кечинма ва ҳис-ҳаяжонини ифодалашга ёрдам беради.

Шуни ҳам эътироф этиш керакки, барча бадий ёхуд лингвистик таҳлил қилинадиган матнлар таркибида доимо лингвомаданий бирликлар ўз ўрнига эга бўлади, яъни матннинг ажралмас бўлагига айланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Новиков А.А. Семантика русского языка. М.: Высшая школа, 1982. 292
2. Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Русская словесность: // Русская словесность: антология / Под ред. В.П. Нерознака. - М., 1997. - С. 28-37. 266
3. Новиков Л.А. — «Семантика русского языкаМ.: Высшая школа, 1982. -272 с.
4. Мурзин Л.Н.Текст и его восприятие / Л. Н. Мурзин, А. С. Штерн. - Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. - 171 с.; 20 см.; ISBN 5-7525-0139-3
5. Тохир Малик Шайтанат (4-жил). Т.: «Hilol-nashr» нашриёт-матбааси, 2017.-8 б.
6. [https://studfile.net/preview/3849573/page:46/и](https://studfile.net/preview/3849573/page:46/)